

# Ο ΑΠΛΟΪΚΟΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΜΟΣ, Η ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ Η ΩΡΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ (1992)

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Α. ΖΑΧΑΡΑΤΟΣ



**Α**ΠΟ τις αρχές ήδη της μεταπολεμικής περιόδου, η επίσημα εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική θεωρεί και εντάσσει τον τουρισμό αλλοδαπών μεταξύ των κύριων τομέων και κλάδων της εθνικής οικονομίας, και μάλιστα από άποψη σπουδαιότητας τον κατατάσσει στην τρίτη θέση μετά τον αγροτικό και τον βιομηχανικό τομέα. Η θεώρηση αυτή της σπουδαιότητας του «τουριστικού τομέα» για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας συνεχίζεται, με ορισμένες διαφοροποιήσεις στην ιεράρχηση, μέχρι σήμερα.<sup>1</sup>

Για την ενίσχυση της ανάπτυξης αυτού του τόσο «δυναμικού και παραγωγικού κλάδου της ελληνικής οικονομίας, θεσμοθετείται, το 1951, ειδικός κρατικός φορέας, με την ονομασία Ε.Ο.Τ. – Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού,<sup>2</sup> ως συνέχεια άλλων οργανισμών της προπολεμικής περιόδου, οι οποίοι είχαν, κατά το μάλλον ή ήττον, παρεμφερείς σκοπούς, μια και ο τουρισμός δεν αποτελεί, ως προς την εμφάνισή του, φαινόμενο της μεταπολεμικής και μόνον περιόδου.

Με βάση λοιπόν την επίσημη εκδοχή για τον «τουριστικό τομέα ή κλάδο» και την παρεμβατική δραστηριότητα του κράτους για την ενίσχυση αυτού του τομέα, διαμορφώθηκε μια ιδιαίτερη πολιτική, η τουριστική πολιτική. Όπως και για κάθε ιδιαίτερη μορφή πολιτικής, έτσι και για την τουριστική πολιτική η οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας η αξιολόγησής της θα πρέπει αναγκαστικά να περάσει μέσα και από τον εντοπισμό εκείνων των σημείων που δικαιώνουν την ύπαρξή της, στα πλαίσια τουλάχιστον της επιχειρηματολογίας που αυτή η πολιτική προτείνει για τον εαυτό της. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να απαντηθούν με επιστημονικά αξιόπιστο τρόπο, αφ' ενός, το ερώτημα ποια προβλήματα της ελληνικής οικονομίας επιθυμεί να διευθετήσει ή να λύσει μια κρατική παρέμβαση για την ανάπτυξη του τουρισμού, πράγμα που σημαίνει ποιοι είναι οι στόχοι της τουριστικής πολιτικής, αφ' ετέρου, τα διάφορα ερωτήματα τα οποία ανακύπτουν από τις σχέσεις μετα-

αστικών κέντρων και της περιφέρειας συμβάλλοντας έτσι στη βελτίωση της περιφερειακής ανάπτυξης της χώρας.

Με βάση την πιο πάνω επιχειρηματολογία για τις επιπτώσεις του τουρισμού στην εθνική οικονομία, διατυπώνονται μ' έναν μονότονο σχεδόν τρόπο, τα τελευταία 10 έως 15 χρόνια, οι ακόλουθοι στόχοι της τουριστικής πολιτικής:

1. Αύξηση της «ανταγωνιστικότητας του τουρισμού» ή της «ανταγωνιστικότητας του ελληνικού τουριστικού προϊόντος».

2. Αναβάθμιση των προσφερόμενων υπηρεσιών.

3. Άμβλυση της εποχικότητας με επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου.

4. Προώθηση νέων μορφών τουρισμού, όπως χειμερινός, θαλάσσιος, θεραπευτικός, μορφωτικός και αθλητικός τουρισμός.

5. Χωροταξική ανακατανομή της τουριστικής ζήτησης και προσφοράς.

6. Ενίσχυση του εσωτερικού και κοινωνικού τουρισμού.

Οι πιο πάνω στόχοι της τουριστικής πολιτικής συνοδεύονται κάθε φορά από έναν κατάλογο μέτρων, τα οποία στην πλειοψηφία τους αποτελούν διευθετήσεις (οικονομικές ή θεσμικές) κλαδικών αιτημάτων, που θέτουν κυρίως οι τουριστικοί επαγγελματικοί φορείς, δηλαδή οι τοπικοί ή οι εθνικοί συνδικαλιστικοί φορείς των τουριστικών επαγγελματιών ή κλάδων. Τα όρια του παρόντος άρθρου δεν επιτρέπουν την παρουσίαση των μέτρων αυτών, πράγμα που θα ήταν άλλωστε αναγκαίο μόνο στα πλαίσια μιας διεξοδικής διερεύνησης των όρων διαμόρφωσης της τουριστικής πολιτικής. Η αναφορά σε ορισμένα από αυτά θα γίνει για να απαντηθούν ερωτήματα τα οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, ανακύπτουν στις σχέσεις μεταξύ μέτρων και στόχων της τουριστικής πολιτικής.

Τέλος, για να ολοκληρωθεί η εικόνα του πλαισίου μέσα στο οποίο κινείται τα τελευταία 15 χρόνια η τουριστική πολιτική, πρέπει να σημειωθεί ότι, οι αναφερόμενοι πιο πάνω στόχοι διατυπώνονται κάθε φορά από μια βασική προοπτική για τον τουρι-

ξύ μέτρων και στόχων αυτής της πολιτικής. Απαντήσεις βέβαια στα σημεία που αναφέρθηκαν προηγουμένως δεν μπορούν να δοθούν παρά μόνον από τη διερεύνηση των ρόλων της τουριστικά προσανατολισμένης πολιτικής εξουσίας και δημόσιας διοίκησης καθώς και της επίσημης επιστημονικής έρευνας στον τουρισμό, σε σχέση με τη διαμόρφωση και την εφαρμογή της τουριστικής πολιτικής. Με το θέμα αυτό θα ασχοληθεί το παρόν άρθρο, χωρίς βέβαια να αγνοείται η αναγκαιότητα διεξοδικότερης επιχειρηματολογίας για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα της σύγχρονης οικονομικής πολιτικής.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Η επιχειρηματολογία για την κρατική παρέμβαση με στόχο την τουριστική ανάπτυξη στην Ελλάδα παραμένει για όλη τη μεταπολεμική περίοδο στα ακόλουθα σημεία:

1. Ότι ο τουρισμός συμβάλλει στην κάλυψη του συναλλαγματικού ελλείμματος της χώρας ή ότι ο τουρισμός συμβάλλει στη βελτίωση του ισοζυγίου πληρωμών της ελληνικής οικονομίας.

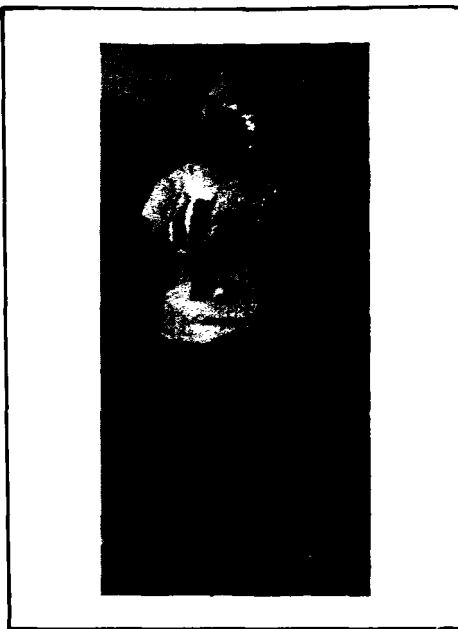
2. Ότι ο τουρισμός είναι κυρίως τομέας έντασης εργασίας και επομένως συμβάλλει στην αύξηση της απασχόλησης και συνακόλουθα στη μείωση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης.

3. Ότι ο τουρισμός αυξάνει το εισόδημα τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, εξαιτίας των πολλαπλασιαστικών του επιδράσεων στην ελληνική οικονομία.

4. Ότι ο τουρισμός επιτρέπει την καλύτερη κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των

σμό στην Ελλάδα, η οποία παραμένει για όλη τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι σήμερα αμετάβλητη. Η προοπτική αυτή συνίσταται στη συνεχή ετήσια ή και πενταετή πρόγνωση ότι η τουριστική κίνηση προς την Ελλάδα θα αυξάνεται συνεχώς, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται στην πράξη τόσο ως τάση όσο και σε απόλυτους αριθμούς, όπως δείχνει η εξέλιξη των αφίξεων τουριστών στη χώρα. Η όλη λοιπόν τουριστική πολιτική κινείται μέσα σε πλαίσιο βεβαιότητας για μια διαρκώς αυξανόμενη τουριστική ζήτηση, πράγμα που θεωρητικά τουλάχιστον αποτελεί σοβαρό πλεονέκτημα για τη διαδικασία διαμόρφωσης των θέσεων, των στόχων και των μέτρων αυτής της πολιτικής. Όπως θα δούμε όμως πιο κάτω, η διαδικασία διαμόρφωσης της τουριστικής πολιτικής χαρακτηρίζεται από δύο κύριες αλληλοεπιδρούσες ελλείψεις με τελικό αποτέλεσμα μια τρίτη έλλειψη, η οποία επικρατεί πλήρως πλέον στη λογική συγκρότησης των μέτρων πολιτικής για τον τουρισμό, έτσι ώστε ο απλοϊκός εμπειρισμός να έχει αναχθεί σε κυρίαρχη μεθοδολογία αντιμετώπισης τόσο των οικονομικών και των κοινωνικών προβλημάτων από τη συνεχή μεγέθυνση του τουρισμού στην Ελλάδα όσο και των ιδιαίτερα τουριστικών, όπως των στρατηγικών αγορών, των τιμών αγαθών και υπηρεσιών, της διαφήμισης καθώς και της επιλογής τουριστικών προτύπων και τουριστικών προδιαγραφών, στα πλαίσια της γενικότερης πολιτικής σχηματισμού κεφαλαίου για τον τουρισμό.

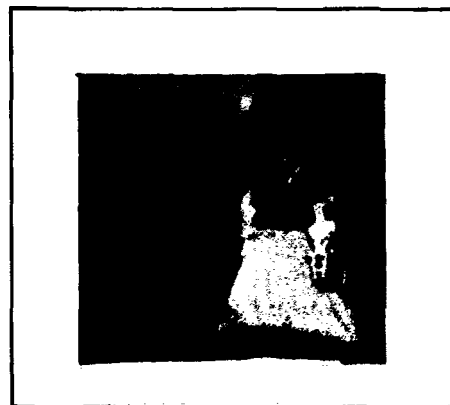
Η πρώτη άμεσα εμφανής έλλειψη είναι η ανυπαρξία επιστημονικής έρευνας και συνακόλουθα επιστημονικής τεκμηρίωσης των επιπτώσεων του τουρισμού στην ελληνική οικονομία και κοινωνία. Η έλλειψη αυτή έχει οδηγήσει την επίσημη έρευνα για τον τουρισμό σε επίπεδα αναλύσεων απλοϊκού χαρακτήρα και επομένως αντιεπιστημονικού. Αυτό σημαίνει ότι η «εφαρμοζόμενη» τουριστική έρευνα στην Ελλάδα αδυνατεί να παράσχει ένα αξιόπιστο υπόβαθρο πληροφοριών: ούτε στην οικονομική πολιτική, για αποφάσεις που στοχεύουν μεν στον τουρισμό αλλά έχουν γενικότερη οικονομική χροιά, όπως επενδύσεις, συνάλλαγμα, απασχόληση και εγχώρια παραγωγή, ούτε όμως και στην για τον τουρισμό θεσμοθετημένη δημόσια διοίκηση, δια μέσου της οποίας διαμορφώνεται και διατυπώνεται το σύνολο σχεδόν των αποφάσεων που αφορούν την ύπαρξη και λειτουργία των υποκλάδων του τουριστικού κυκλώματος. Κλασικό παράδειγμα της ανυπαρξίας επιστημονικής έρευνας στον τουρισμό αποτελεί αυτή η ίδια η θεώρηση του τουρισμού ως «ιδιαιτέρου» τομέα ή κλάδου «της οικονομίας», η οποία με το γενικά ισχύον περιεχόμενο του όρου, θα έπρεπε λογικά να ανταποκρίνεται και σε μια πρακτική αντιμε-



τώπιση μέσα στη δομή του βασικού εθνικολογιστικού συστήματος της ελληνικής οικονομίας, δηλαδή στους Εθνικούς Λογαριασμούς ή ακόμη και στους Πίνακες Εισροών-Εκροών, δηλαδή στο σύστημα με την πλέον διαφανή απεικόνιση της διάρθρωσης και της αλληλοεξάρτησης των τομέων παραγωγής της ελληνικής οικονομίας. Παρατηρώντας όμως τους μέχρι σήμερα δημοσιευμένους Πίνακες Εθνικών Λογαριασμών και Εισροών-Εκροών οδηγείται κανείς στις ακόλουθες διαπιστώσεις:<sup>3</sup>

Ο «τουριστικός τομέας», ή κατ' άλλους η «τουριστική βιομηχανία», δεν συμπεριλαμβάνεται — με βάση τις συγκεκριμένες και για τα δυο συστήματα αρχές κλαδικής ομαδοποίησης και ταξινόμησης — στους ταξινομημένους κλάδους και τομείς παραγωγής που απαρτίζουν το λογαριασμό του Ακαθάριστου Εγχωρίου Προϊόντος και Εθνικού Εισοδήματος ούτε όμως προσφέρεται και καμία δυνατότητα εντοπισμού του στη διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τους Πίνακες Εισροών-Εκροών. Στο ίδιο συμπέρασμα θα καταλήξει κανείς και αν διερευνήσει τις κλαδικές ή τομεακές κατηγορίες του συστήματος ταξινόμησης της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας. Αποτέλεσμα βέβαια του ατελούς αυτού τρόπου ένταξης του τουρισμού στο σύνολο του εθνικολογιστικού και στατιστικού μηχανισμού της εθνικής οικονομίας είναι η πλήρης αδυναμία της οργανικής διασύνδεσης του τουρισμού σαν συγκεκριμένη αναλυτικής κατηγορίας με την οικονομική διάρθρωση της χώρας και, κατά συνέπεια, αδυναμία διερεύνησης των προκαλουμένων επιδράσεων του στην εθνική οικονομία.

Δεδομένου όμως ότι — όπως έχει ήδη από την αρχή αναφερθεί — αποδίδεται από



την εφαρμοζόμενη οικονομική και αναπτυξιακή πολιτική ειδικό βάρος στο ρόλο του τουρισμού αλλοδαπών, διαμορφώνεται ένα τεράστιο ερώτημα, πώς δηλαδή έγινε ή πώς γίνεται η χάραξη και η άσκηση μιας τουριστικής πολιτικής χωρίς την ακριβή γνώση όλων των επιδράσεων που ασκεί και των πραγματικών δυνατοτήτων που προσφέρει ο τουρισμός στην εθνική οικονομία. Διεξοδικότερα έρχεται σήμερα να αναρωτηθεί κανείς, πώς ήταν ή είναι δυνατός ο καθορισμός των στόχων και των μέτρων της κρατικής παρέμβασης στον τουρισμό χωρίς την επεξεργασία μιας σειράς πληροφοριών, οι οποίες είναι απαραίτητες (α) για την ορθολογική ένταξη της τουριστικής πολιτικής στην εκάστοτε επιλεγμένη πολιτική της ανάπτυξης ή γενικότερα για την ένταξη της τουριστικής ανάπτυξης στη συνολική θεώρηση παραγωγής και αναπαραγωγής της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, (β) για την ορθολογική πολιτική επιλογήν για την προστασία των εγχώρια παραγομένων τμημάτων της ετήσιας τουριστικής κατανάλωσης καθώς και της ελληνικότητας του τουριστικά προσανατολισμένου παραγωγικού δυναμικού και (γ) για μια, έστω και υποτυπωδώς στην Ελλάδα, διαμορφούμενη τουριστική στρατηγική επιλογών για τη διεθνή αγορά τουρισμού, μια δηλαδή από τις βασικές προϋποθέσεις για τη διεθνή ανταγωνιστικότητα του ελληνικού τουρισμού.

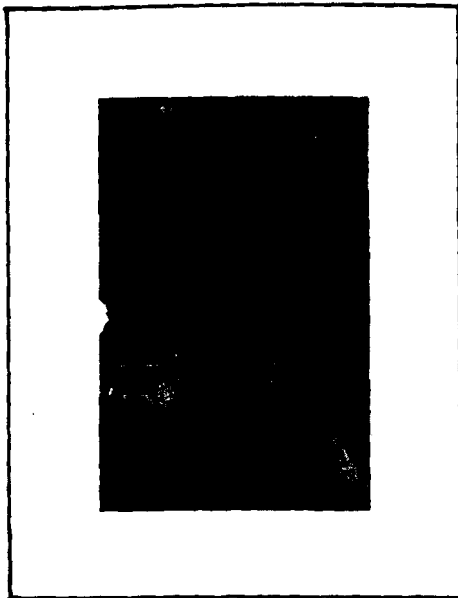
Αντί όμως της συλλογής και επεξεργασίας όλων αυτών των αναγκαίων πληροφοριών, η επίσημη έρευνα για τον τουρισμό συνεχίζει να εργάζεται με τα παραδοσιακά τουριστικά μεγέθη και πληροφορίες, όπως τις αφίξεις, τις διανυκτερεύσεις, τις δυναμικότητες κλινών και μονάδων και το επιπλέον υπολογιζόμενο από την Τράπεζα της Ελλάδος τουριστικό συνάλλαγμα. Είναι γνωστό ότι τα μεγέθη αυτά, εκτός από το να δείχνουν ορισμένες αυξομειώσεις γενικού χαρακτήρα ως προς την εξέλιξη της τουριστικής μεγέθυνσης σε μια χώρα υποδοχής, δεν παρέχουν τα εχέγγυα για μια αξιόπιστη αξιολόγηση του ρόλου και των δυνατοτήτων του τουρισμού στην οικονομία, διότι «αφίξεις», «διανυκτερεύσεις» και «κλίνες» απο-

τελούν μεγέθη χωρίς οικονομικό περιεχόμενο, ενώ το «τουριστικό συνάλλαγμα» είναι ένα συνολικό νομισματικό μέγεθος τελείως αποκομμένο από τις επιμέρους αναλυτικές κατηγορίες της οικονομίας.

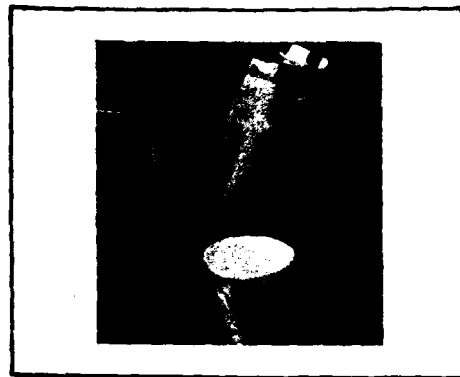
Επιπλέον, θα πρέπει ιδιαίτερα να σημειωθεί ότι και αυτά ακόμη τα παραδοσιακά μεγέθη στα πλαίσια των ιδιαίτερων συνθηκών ανάπτυξης του τουρισμού στην Ελλάδα δεν μπορούν πλέον να παρέχουν την αναγκαία αξιοπιστία για τη διαμόρφωση με οικονομικά κριτήρια της τουριστικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, ο αριθμός των ετήσιων «αφίξεων» τουριστών στην Ελλάδα έχει πάψει από το 1986 να εκφράζει την πραγματικότητα μετά την κατάργηση της κάρτας εισόδου για τους πολίτες των χωρών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, ενώ ο έπαισμα υπολογιζόμενος αριθμός των «διανυκτερεύσεων» αποκλίνει, σύμφωνα με πρόσθετους υπολογισμούς της Σ.Υ.ΕΟΤ, περισσότερο από 150% σε σχέση με τις πραγματοποιούμενες διανυκτερεύσεις στην Ελλάδα. Οι δυναμικότητες σε «κλίνες» και «μονάδες», μεγέθη δηλαδή που έστω και από την άποψη της λειτουργικής μορφής θα μπορούσαν να δείχνουν την εξέλιξη του σχηματισμού πάγιου κεφαλαίου στον κλάδο των καταλυμάτων, έχουν κι αυτές πάψει προ πολλού να εκφράζουν την πραγματικότητα, μα και το σύνολο των παράνομων καταλυμάτων στην Ελλάδα έχει αρχίσει τα τελευταία χρόνια να ξεπερνά τα αντίστοιχα συνολικά μεγέθη της επίσημα δηλωμένης ξενοδοχίας. Τέλος, το υπολογιζόμενο από την τράπεζα της Ελλάδος και συνεχώς αυξανόμενο «τουριστικό συνάλλαγμα» υπολείπεται της πραγματικά ενεργούμενης τουριστικής δαπάνης, σε τέτοια ύψη που με την εφαρμογή σύγχρονων μεθόδων εμπειρικής οικονομικής έρευνας θα μπορούσε να σχετικοποιηθεί κατά πολύ η τόσο συναλλαγματοφόρα ιδιότητα του τουρισμού αλλοδαπών.<sup>4</sup>

Μετά τα πιο πάνω γίνεται εύκολα κατανοητό ότι η συνέχιση μιας στερείρας περιγραφής απλοϊκού χαρακτήρα της εξέλιξης του τουρισμού στην Ελλάδα όχι μόνον δεν χρησιμεύει πλέον σε τίποτε, αλλά τουναντίον διαμορφώνει μια επικίνδυνη κατάσταση ασάφειας και σύγχυσης των όρων και των κατηγοριών εκείνων με τη βοήθεια των οποίων είναι δυνατή η ανάλυση του τουρισμού σήμερα, καθώς και η σχέση του με την ευρύτερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση της χώρας, στα πλαίσια μάλιστα της τελικής φάσης προς την πλήρη ενσωμάτωση στην ενιαία ευρωπαϊκή αγορά.

Πριν τελειώσει όμως το σημείο αυτό, είναι απαραίτητο, για λόγους ολοκλήρωσής του, να διατυπωθεί, έστω και συνοπτικά, τι νοείται σήμερα ως εκσυγχρονισμός της επίσημης έρευνας στον τουρισμό.



Έχει πλέον καταδειχθεί διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα ότι η μέχρι σήμερα αντιμετώπιση του τουρισμού ως ιδιαίτερου κλάδου της οικονομίας, σε αντιδιαστολή με τους υπόλοιπους παραγωγικούς τομείς και κλάδους, αποτελεί θεμελιώδες θεωρητικό και μεθοδολογικό λάθος, οι συνέπειες του οποίου ήταν και είναι καθοριστικής σημασίας για την ανορθολογικότητα της κρατικής παρέμβασης στον τουρισμό. Το ότι ο τουρισμός αλλοδαπών διαμορφώνει μια ιδιαίτερη ιδιωτική κατανάλωση στην εθνική οικονομία αποτελεί τη βασική στρόφη στη διεθνή επιστημονική συζήτηση του χώρου αυτού.<sup>5</sup> Το γεγονός αυτό, ότι δηλαδή ο τουρισμός αλλοδαπών δεν είναι κλάδος παραγωγής με την εθνικολογιστικά αποδεκτή έννοια του όρου, επιβάλλει μια ριζική αλλαγή του θεωρητικού, τεχνικού και θεσμικού υπόβαθρου της οικονομικής και ειδικότερα της τουριστικής πολιτικής, πράγμα που δυστυχώς στην Ελλάδα δεν έχει γίνει ακόμη αντιληπτό, αφού η θεσμοθετημένη έρευνα δεν μπορεί -κατά τη ρήση του Κένυς- όχι μόνο να κατανοήσει το νέο αλλά ούτε να αποβάλει και το παλιό. Έτσι, τόσο η επίσημη όσο και η προσωπική έρευνα συνεχίζουν μια συζήτηση απλοϊκού χαρακτήρα για τον τουρισμό φθάνοντας τις περισσότερες φορές έως το πλέον αντιεπιστημονικό και αγοραίο επίπεδο να συμβουλεύει για τη βελτίωση της «ανταγωνιστικότητας του τουριστικού κλάδου» ή της «ανταγωνιστικότητας του τουριστικού προϊόντος», χαρακτηρισισμών δηλαδή οι οποίοι έχουν αποβάλει κάθε στοιχείο θεωρητικής και εμπειρικής κατηγοριοποίησης οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα, πράγμα που σημαίνει ότι η χρησιμοποίησή τους αποκλείει ταυτόχρονα κάθε οικονομική-επιστημονική αντιμετώπιση και επομένως κά-



θε πληροφόρηση για την οικονομική πολιτική.

Η αλλαγή, η οποία θεωρείται ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία έρευνας στον τουρισμό, συνεπάγεται εκτός των άλλων και δύο θεμελιώδεις αναθεωρήσεις εθνικολογιστικού χαρακτήρα, οι οποίες θα επιτρέψουν, αφ' ενός, την οργανική διασύνδεση του τουρισμού ή άλλως της τουριστικής κατανάλωσης με τη διάρθρωση παραγωγής της ελληνικής οικονομίας, αφ' ετέρου, την προσέγγιση της πραγματικής συναλλαγματικής διάστασης του τουρισμού στην Ελλάδα. Η πρώτη αναθεώρηση συνίσταται στην ιδιαίτερη στατιστολογιστική αντιμετώπιση του τουρισμού αλλοδαπών στους Εθνικούς Λογαριασμούς και στους Πίνακες Εισροών-Εκροών της ελληνικής οικονομίας ως ιδιαίτερα διαμορφούμενης ιδιωτικής κατανάλωσης, της τουριστικής κατανάλωσης. Η αντιμετώπιση αυτή θα εξαναγκάσει στη δημιουργία έρευνας βάσης και θα επιτρέψει την περαιτέρω διερεύνηση όλου του συστήματος παραγωγής και διάθεσης της τουριστικής κατανάλωσης με τη βοήθεια σύγχρονων οικονομετρικών μεθόδων και κυρίως με την, τόσο χρήσιμη για την έρευνα της παραγωγικής διάρθρωσης, Ανάλυση Εισροών-Εκροών.

Η δεύτερη αναθεώρηση θα πρέπει να γίνει στον τρόπο υπολογισμού και εγγραφής των μεγεθών που συνθέτουν το λογαριασμό «ταξιδιωτικό συνάλλαγμα», έτσι ώστε ο λογαριασμός αυτός να αποκτήσει κλαδική συγκρότηση όσον αφορά την προέλευση του τουριστικού συναλλάγματος σε σχέση με τους υποκλάδους του τουριστικού κυκλώματος. Είναι προφανές ότι μόνον μια τέτοια αναθεώρηση στον τρόπο συλλογής του τουριστικού συναλλάγματος επιτρέπει τη σωστή διερεύνηση και κυρίως την αξιόπιστη παρακολούθηση των πηγών προέλευσης και των αντίστοιχων συναλλαγματικών τους μεγεθών. Άμεσο αποτέλεσμα αυτής της αναθεώρησης θα είναι ο εντοπισμός των παραοικονομικών διαρροών τουριστικού συναλλάγματος καθώς και ενός τμήματος τουριστικά προκαλούμενων συναλλαγματικών πληρωμών, ποάν-



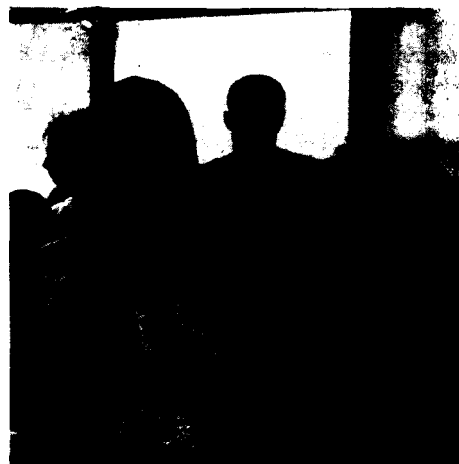
μα που συνιστά βασική προϋπόθεση για τη διαμόρφωση και εφαρμογή μιας αποτελεσματικής πολιτικής ελέγχου του τουριστικού συναλλάγματος.

Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι η αντιμετώπιση του τουρισμού ως ιδιαίτερα διαμορφούμενης ιδιωτικής κατανάλωσης θα αναγκάσει σε ριζική αναθεώρηση τη μεθοδολογία μελετών τουριστικής ανάπτυξης περιφερειακού ή τοπικού χαρακτήρα, γιατί θα καταδείξει την αναγκαιότητα και τις κατευθύνσεις σχηματισμού συστήματος χωροταξικών και ευρύτερα κοινωνικών δεικτών για έρευνα και θεομοθετημένη εφαρμογή στην τουριστική δόμηση του χώρου.

Η έλλειψη της ανάγκης για επιστημονική τεκμηρίωση και θεμελίωση των αποφάσεων της τουριστικά προσανατολισμένης πολιτικής εξουσίας αποτελεί τη δεύτερη κύρια έλλειψη που χαρακτηρίζει τη διαδικασία διαμόρφωσης της τουριστικής πολιτικής. Μια πρώτη διαπίστωση αυτής της έλλειψης είναι η ανυπαρξία δημοσίων δαπανών για έρευνα στον τουρισμό μέχρι σήμερα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα ετησίως διατιθέμενα ποσά για έρευνα στον προϋπολογισμό του ΕΟΤ δαπανώνται είτε για μη ερευνητικούς σκοπούς, είτε για ανάληψη μελετών τουριστικής ανάπτυξης διαφόρων περιοχών από γραφεία μελετών εσωτερικού ή εξωτερικού, είτε τέλος από ξένες εταιρείες για τη σύνταξη μελετών αγοράς. Είναι περιττό βέβαια να αναφερθεί ότι η τύχη όλων αυτών των μελετών μετά την παράδοσή τους είναι τα γραφειοκρατικά ράφια, αφού δεν λαμβάνονται υπόψη ούτε τα πορίσματά τους ούτε και η μεθοδολογία τους στη σύνταξη των γενικών ή και ειδικότερων επίσημων προγραμμάτων. Από την άλλη μεριά, ούτε το ΚΕΠΕ ούτε η Τράπεζα της Ελλάδος έχουν διενεργήσει καμία μελέτη ή έρευνα μέχρι σήμερα, παρά τη διοικητική θεσμοθέτηση ειδικών ερευνητικών θέσεων ή τμημάτων στους οργανισμούς αυτούς. Ένα άλλο στοιχείο, από το οποίο είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς την παντελή έλλειψη ενδιαφέροντος της πολιτικής εξουσίας να στηριχτεί σε επιστημονικά συμπεράσματα, είναι και το σύστημα των σχέσεων της με τους διεθνείς οργανισμούς που ασχολούνται είτε αποκλειστικά είτε εν μέρει με τον τουρισμό. Στο σημείο αυτό θα πρέπει επιπρόσθετα να τονιστεί ότι οι συζητήσεις και



τα πορίσματα που εξάγονται στα πλαίσια των διεθνών αυτών σχέσεων μπορούν να προσφέρουν την καλύτερη βάση πάνω στην οποία θα μπορούσε να κινηθεί η επίσημη έρευνα για τον τουρισμό, μια και συνθέτουν το επιστέγασμα όλων των επιμέρους εθνικών προσπαθειών για τη διερεύνηση και αντιμετώπιση των προβλημάτων και των δυνατοτήτων που απορρέουν από την ανάπτυξη του τουρισμού. Ιδιαίτερα όσον αφορά τους οργανισμούς και τους φορείς στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, τα πορίσματά τους αποτελούν συγχρόνως και προτάσεις για αποφάσεις από τα κράτη-μέλη, αποφάσεις δηλαδή οι οποίες με τη σειρά τους θα καθορίσουν σε μεγάλο βαθμό τις ποιοτικές και ποσοτικές διαστάσεις των επιπτώσεων και των προβλημάτων από τη μεγέθυνση του τουρισμού στις χώρες-μέλη. Είναι βέβαια φανερό ότι για χώρες όπως η Ελλάδα οι επιπτώσεις από τον τουρισμό δεν είναι μόνον τουριστικής υφής αλλά είναι επιπτώσεις που καθορίζουν, και θα καθορίζουν σε όλο και μεγαλύτερο βαθμό, την εξέλιξη της ίδιας της εθνικής οικονομίας. Και εδώ συντελείται, από αρκετά χρόνια τώρα, το παράδοξο και θλιβερό συνάμα φαινόμενο, να συμμετέχει η χώρα μας σε όλες αυτές τις διεθνείς συναντήσεις που απαιτούνται για τη διενέργεια των εξειδικευμένων για τουριστικά θέματα συζητήσεων και να συναποφασίζει, χωρίς τις περισότερες φορές να έχει γνώση ούτε των τελικών συμπερασμάτων ούτε των πορι-



σμάτων από τις προηγηθείσες συζητήσεις ούτε και των πραγματικών οικονομικών και κοινωνικών διαστάσεων που έχουν για τη χώρα τα υπο συζήτηση ή για απόφαση προτεινόμενα θέματα.

Κύρια αιτία βέβαια για την τραγική θέση στην οποία βρίσκεται η χώρα μας, σε σχέση με τη διεθνώς συσσωρευμένη γνώση για τα θέματα της τουριστικής ανάπτυξης, είναι ότι η «συμμετοχή» μας στις εκάστοτε διενεργούμενες διεθνείς συναντήσεις ανταλλαγής απόψεων επί θεμάτων τουρισμού γίνεται για την ικανοποίηση των κοσμοπολιτικών επιθυμιών για ταξίδια μιας μικρής σε αριθμό και σχετικά πάντα ίδιας γραφειοκρατικής και πολιτικής κάστας, η οποία κατορθώνει να αναπαράγεται και να μεταβάλλεται συνεχώς, ανεξάρτητα από πολιτικές ή κυβερνητικές περιόδους. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη τεκμηρίωση ότι το γεγονός της αποκοπής από τη διεθνή εμπειρία και γνώση στα θέματα και προβλήματα της τουριστικής ανάπτυξης αποτελεί για την εφαρμοζόμενη τουριστική πολιτική στην Ελλάδα τον βασικότερο ανασταλτικό παράγοντα για τον εκσυγχρονισμό της. Αυτό ισχύει βέβαια πολύ περισσότερο σήμερα, σε μια φάση υψίστης αναγκαιότητας εκσυγχρονισμού όλου του οικονομικού και θεσμικού πλέγματος των επιμέρους πολιτικών του κράτους για τη ρύθμιση της παραγωγής και διάθεσης της ετησίως διενεργούμενης τουριστικής κατανάλωσης στα πλαίσια σχηματισμού της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς.

Δεν αρκεί όμως να εντοπίσει κανείς την έλλειψη ανάγκης από τη μεριά της τουριστικά προσανατολισμένης πολιτικής εξουσίας για επιστημονική τεκμηρίωση των αποφάσεών της ή να περιγράψει τους τρόπους με τους οποίους η έλλειψη αυτή λειτουργεί, αναπαράγεται και επιβιώνει μέχρι σήμερα, παρά την τεράστια αναγκαιότητα για το αντίθετο, στη σημερινή φάση συγκυρίας που βρίσκεται η χώρα. Πρέπει και να την ερμηνεύσει, γιατί μόνον τότε θα γίνει δυνατή μια, έστω και περιορισμένη, ερμηνευτική προσέγγιση των όρων διαμόρφω-

σης της τουριστικής πολιτικής μέχρι σήμερα.

Είναι γεγονός αναμφισβήτητο και επιβεβαιώνεται κάθε χρόνο με τη λήξη της τουριστικής περιόδου και την προοπτική της επερχόμενης δια μέσου μηνυμάτων και συνελεύσεων, ότι η επιτυχία στην τουριστική πολιτική ταυτίζεται με την αύξηση των αφίξεων και του τουριστικού συναλλάγματος. Κάθε λοιπόν απόλυτη ή σχετική μείωση αυτών των μεγεθών επισείει μια αντίστοιχου περιεχομένου αποτυχία της τουριστικής πολιτικής και επομένως και της τουριστικά προσανατολισμένης πολιτικής εξουσίας. Έτσι είναι αυτονόητο ότι η όλη προσπάθεια αυτής της εξουσίας, εκτός βέβαια από τις υποκειμενικές της επιδιώξεις, επικεντρώνεται κυρίως στο να κατευθύνει όλες τις θεσμικές, διοικητικές και επιστημονικές δυνατότητες των οποίων προΐσταται σε μια πολιτική επηρεασμού της αύξησης των δύο αυτών μεγεθών, των αφίξεων και του συναλλάγματος, χωρίς να έχει το παραμικρό ενδιαφέρον για τους, με την ευρύτερη σημασία, οικονομικούς όρους πραγματοποίησης αυτών των μεγεθών. Αυτό σημαίνει ότι η τουριστικά προσανατολισμένη πολιτική εξουσία, δράσα στα πλαίσια του πιο απλοϊκού μοντέλου προσφοράς και ζήτησης, συντονίζει όλες τις προσπάθειές της στο να τις επηρεάσει, αντιμετωπίζοντας όμως τόσο τη ζήτηση όσο και την προσφορά στην πιο αφηρημένη τους έκφραση, που είναι για τη μεν προσφορά κυρίως οι δυναμικότητες σε κλίνες, για τη δε ζήτηση ο αριθμός των τουριστών. Σαν επιπέδα του απλοϊκού αυτού μοντέλου υπεισέρχεται και το λεγόμενο «τουριστικό προϊόν», έννοια ασαφής και χωρίς κανένα οικονομικό περιεχόμενο. Αν τώρα συνυπολογίσει κανείς τις, ως θετικές θεωρούμενες, επιπτώσεις του τουρισμού αλλοδαπών στο ισοζύγιο πληρωμών, στην απασχόληση και στο εισόδημα, τότε μπορεί να ολοκληρώσει και την εικόνα του μοντέλου σκέψης και δράσης της υπεύθυνης για τον τουρισμό πολιτικής εξουσίας, που είναι το ακόλουθο:

Κύριος στόχος της τουριστικής πολιτικής πρέπει να είναι η αύξηση των αφίξεων και του συναλλάγματος, πράγμα που αβασάνιστα ταυτίζεται με την αύξηση των ως θετικών θεωρουμένων επιπτώσεων του τουρισμού στο ισοζύγιο πληρωμών, στην απασχόληση και στο εισόδημα.

Αυτό σημαίνει ότι, στα πλαίσια μιας αυξητικής εξέλιξης των αφίξεων, δεν υφίσταται καμία πρωτεύουσα ανάγκη επιστημονικής έρευνας - αφού όλα προχωρούν θετικά - ή επιστημονικής τεκμηρίωσης των λεπτόων μέτρων της τουριστικής πολιτικής - αφού τα μέτρα που παίρνονται συντελούν στην αύξηση και επομένως στην όλο και θετικότερη θέση του τουρισμού στην εθνική οικονομία. Είναι φανερό ότι η πολιτική



που επιδιώκει να ρυθμίζει και να αυξάνει ένα σημαντικό τμήμα του ΑΕΠ, που επισήμως σήμερα φθάνει περίπου το 5% (ενώ το σύνολο της πραγματικής τουριστικής δαπάνης είναι τουλάχιστον το διπλάσιο),<sup>7</sup> δεν λειτουργεί σύμφωνα με την ίδια της τη φύση, δηλαδή ως αναπόσπαστο τμήμα της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής, αλλά με εξωοικονομική λογική, αν εξαιρεσει βέβαια κανείς την περιγραφικό χαρακτήρα γνωστή κάλυψη του εμπορικού ελλείμματος από το τουριστικό συναλλάγμα. Αρκεί τέλος να αναφερθούμε σ' αυτή την τόσο σημαντική συναλλαγματική ιδιότητα του τουρισμού, για να γίνει καλύτερα αντιληπτή η εξωοικονομική λογική της τουριστικής πολιτικής. Είναι γνωστός ο τρόπος έκφρασης ή παρουσίασης της συναλλαγματικής συμβολής του τουρισμού στην εθνική οικονομία είτε ως ποσοστό κάλυψης του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου είτε ως θετικό πλεόνασμα του λεγόμενου ταξιδιωτικού ισοζυγίου. Και οι δυο αυτές εκφράσεις ελάχιστη χρησιμότητα προσφέρουν για την κατανόηση του συναλλαγματικού ρόλου του τουρισμού, για τους ακόλουθους λόγους:

Πρώτον, το ποσοστό κάλυψης του εμπορικού ελλείμματος από το τουριστικό συναλλάγμα εκφράζει μια σχέση μεταξύ δύο μεγεθών εκ των οποίων το δεύτερο είναι αυτόνομο μέγεθος, ενώ το πρώτο εξαρτάται ως ένα βαθμό από την ποιοτική και ποσοτική εξέλιξη του δεύτερου (π.χ. οι τουριστικά προκαλούμενες εισαγωγές για τελικά, άμεσα και έμμεσα, ενδιάμεσα προϊόντα καθώς και κεφαλαιουχικό εξοπλισμό), έτσι που το χαρακτηριζόμενο ως «ποσοστό κάλυψης» να μην εξηγεί στην ουσία τον πραγματικό συναλλαγματικό ρόλο του τουρισμού. Ας σημειωθεί ότι υποδεικνύει για τη



σωστή διερεύνηση της συναλλαγματικής επίπτωσης του τουρισμού σε μια οικονομία υποδοχής έχουν γίνει ήδη από τους διεθνείς οργανισμούς στις αρχές της δεκαετίας του '70 χωρίς βέβαια να ληφθούν ποτέ υπόψη.

Δεύτερον, το θετικό πλεόνασμα του ταξιδιωτικού ισοζυγίου εξάγεται από τη σύγκριση και αφαίρεση μεταξύ δύο ανεξάρτητων και αυτόνομα εξελισσόμενων μεγεθών, όπως είναι οι εισπράξεις από τον αλλοδαπό τουρισμό και οι δαπάνες των Ελλήνων τουριστών για τουρισμό στο εξωτερικό. Όπως παρατηρεί και ο Α. Λασκαράτος, ήδη από το 1975, η αντιπαραβολή αυτή δεν είναι ορθή, διότι κάθε σκέλος διαμορφώνεται κατά εντελώς αυτόνομο τρόπο.<sup>8</sup>

Είναι προφανές λοιπόν ότι η χρησιμοποίηση από την πολιτική εξουσία των πιο πάνω επιχειρημάτων για τον συναλλαγματόφορο ρόλο του τουρισμού, παρά τα διεθνώς πλέον αναγνωρισμένα επιστημονικά δεδομένα ως προς τη μεθοδολογική τουλάχιστον αντιμετώπιση του θέματος αυτού, πιστοποιεί την έλλειψη ανάγκης για επιστημονική τεκμηρίωση. Ως εκ τούτου, η επίσημη επιστημονική έρευνα υποτάσσεται στη λογική της πολιτικής εξουσίας και οδηγείται στο να τεκμηριώνει συνεχώς και εκ των υστέρων τα πολιτικά επιχειρήματα για οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα, και έτσι αναγκαστικά να παραμένει και αυτή, όσον αφορά το θέμα του τουρισμού, στο στάδιο της απλοϊκής περιγραφής του φαινομένου. Στο σημείο αυτό θα πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί ότι η κατάσταση αυτή δεν αίρει την ευθύνη που έχει η έρευνα να αντιμετωπίζει τα προβλήματα της εποχής της με τις σύγχρονες μεθόδους των οικονομικών και κοινωνικών επιστημών.

Τελικό αποτέλεσμα των δύο ελλείψεων που αναφέρθηκαν πιο πάνω είναι η δημιουργία μιας δημόσιας διοίκησης για τον τουρισμό που δεν έχει μια γενικά αποδεκτή επιστημονική βάση για να στηρίξει την προβληματική της, να εξάγει τα συμπεράσματά της και να προτείνει τα θεσμοθέτηση αξιόπιστες και αποτελεσματικές λύσεις στα θέματα της τουριστικής πολιτικής, α-



φού σύμφωνα με το γράμμα του νόμου αποτελεί το κύριο κανάλι επεξεργασίας και πρώτης διατύπωσης των θεσμικών ρυθμίσεων της κοινωνίας. Επιπλέον, στα πλαίσια του διοικητικού έργου και μέσα από το πρίσμα της προάσπισης της διοικητικής αυθεντίας, έχει αναπτυχθεί ένας άκρατος διοικητικός υποκειμενισμός, ο οποίος κινείται αποκλειστικά και μόνον σε επίπεδα απλοϊκού εμπειρισμού, περιβεβλημένου με το μανδύα της θεσμοθετημένης αυθεντίας.

Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι φορέας αυτού του, καθοριστικού για τη διαμόρφωση της τουριστικής πολιτικής, άκρατου διοικητικού υποκειμενισμού δεν είναι τόσο το σύνολο της δημόσιας διοίκησης του τουρισμού αλλά ένα μικρό υποσύνολο, το οποίο κάθε φορά αναδύεται, αναπαράγεται και επιβιώνει ως το πλέον αρμόδιο για όλα ανεξαιρέτως τα προβλήματα του τουρισμού. Η ανάδυση και ανάδειξη αυτού του διοικητικού υποσυνόλου μέσα από την επισημονική αποτελέματωση της δημόσιας διοίκησης οφείλεται σε καθαρά υποκειμενικούς και πολιτικούς λόγους και όχι στις ιδιάιτερες γνώσεις και ικανότητές του, ιδιάιτες δηλαδή που αντικειμενικά δεν μπορεί να κατέχει αφού είναι και αυτό προϊόν της αλληλεπίδρασης των αναφερόμενων ήδη ελλείψεων. Η λειτουργία αυτής της ομάδας διοικητικών μαζί με τη λειτουργία εξωπηρεσιακών συμβούλων, η οποία συνίσταται στη συγκέντρωση των σημαντικότερων θεμάτων για επεξεργασία έξω από τη θεσμοθετημένη διοικητική κατανομή αρμοδιοτήτων, συνεπάγεται τη νέκρωση του διοικητικού μηχανισμού σε μόνιμη βάση και τη συνεχή συρρίκνωση των δυνατοτήτων του να κατανοεί τα σύγχρονα προβλήματα του τουρισμού. Και, κυρίως, ότι ακόμη και τα απλά προβλήματα τουριστικής πολιτικής είναι στην ουσία προβλήματα οικονομικής, ή και ιδιαίτερα βιομηχανικής, πολιτικής.

Στην αδυναμία αυτή της διοίκησης να κατανοήσει και να αντιμετωπίσει τον τουρισμό ως οικονομική δραστηριότητα με την ευρύτερη έννοια του όρου και την τουριστι-

κή πολιτική ως αναπόσπαστο τμήμα της γενικής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής έχει συμβάλει, σε μεγάλο βαθμό, η μακροχρόνια υπαγωγή της τουριστικής πολιτικής σε μία μη οικονομική πολιτική εξουσία όπως αυτή του υπουργείου Προεδρίας. Δια μέσου της υπαγωγής αυτής, η τουριστική πολιτική ανέπτυξε μεγάλη αυτονομία ως προς τη γενικότερη οικονομική ή αναπτυξιακή πολιτική. Μη όντας ταυτόχρονα υποχρεωμένη, για τη διατύπωση και εφαρμογή των προτάσεων και των μέτρων της, να επιχειρηματολογεί οικονομικοκοινωνικά —όπως θα απαιτούσε κανείς από τη φύση της— εξελίχθηκε σε μια καθαρά «τουριστική λογική», με την πιο στενή έννοια του όρου. Αυτό, μαζί με όσα πιο πάνω έχουν αναφερθεί, είχε σαν αποτέλεσμα την πλήρη αρτηριοσκληρώση και αδρανοποίηση του διοικητικού μηχανισμού και την αντικειμενική πλέον αδυναμία του να αντιμετωπίσει τα σοβαρά και σύνθετα προβλήματα του τουρισμού στην Ελλάδα, πολύ δε περισσότερο να εντάξει τις λύσεις τους μέσα στην προοπτική της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς. Ένα από τα κλασικά παραδείγματα αυτής της κατάστασης είναι οι συνεχείς παλινδρομήσεις και μεταβολές των διατάξεων που διέπουν τους όρους δόμησης στα κέντρα με μεγάλη τουριστική συγκέντρωση, οι οποίες καθορίζουν κάθε φορά τα όρια «κορεσμένων» ή «ελεγχόμενων» περιοχών χωρίς ποτέ να συγκεκριμενοποιείται με επισημονικά τεκμηριωμένους δείκτες το οικονομικό, το κοινωνικό ή το περιβαλλοντικό περιεχόμενο αυτών των χαρακτηρισμών, έτσι ώστε να υπάρχει μια βάση σύγκρισης για τις κάθε φορά διενεργούμενες μεταβολές ή για τις ενδεχόμενες εναρμονίσεις που θα πρέπει να αντιμετωπιστούν στα πλαίσια της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς.

Έτσι, συνοψίζοντας, μπορεί κανείς με βεβαιότητα να διαπιστώσει ότι η τουριστική πολιτική, μπροστά στην ώρα της κρίσης που έρχεται, με το όχι και τόσο συμβατικό ορόσημο του 1992, βρίσκεται εγκλωβισμένη μέσα στην ίδια της την απλοϊκή λογική. Τη λογική δηλαδή που θέλει μέχρι σήμερα να βλέπει ότι η συνεχής αύξηση των τουριστικών αφίξεων αποτελεί ταυτόχρονα και συνεχή αύξηση των θεωρούμενων ως θετικών επιπτώσεων του τουρισμού στην εθνική οικονομία, παρ' ότι δεν γνωρίζει ούτε τη φορά, ούτε το μέγεθος ούτε και την ποιότητα αυτών των επιπτώσεων στην παραγωγική και κοινωνική διάρθρωση της χώρας. ■

#### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. το τμήμα για τον τουρισμό σε όλα τα Πενταετή Προγράμματα Οικονομικής Ανάπτυξης.
2. Ν. 1624/51.
3. Πρβλ. τις ετήσιες δημοσιεύσεις των Εθνικών Λογαριασμών από την ΕΣΥΕ καθώς και τους πιο λεπτομερείς από τους μέχρι σήμερα δημοσιευμένους Πίνακες Εισροών-Εκροών: Ν. Α. Μυλωνά, *Αναλυτικοί Πίνακες Εισροών-Εκροών της ελληνικής οικονομίας, έτος 1970, ΚΕΠΕ, Αθήνα 1980.*
4. Για το θέμα αυτό: G. Zacharatos, «Tourismus und Wirtschaftsstruktur», στο: *Dargestellt am Beispiel Griechenlands*, Frankfurt/M, 1984.
5. Μερικές μελέτες προς αυτή την κατεύθυνση είναι: M. Stegger, *Freundenverkehr und Regionalentwicklung, dargestellt am Beispiel Spaniens*, Αμβούργο 1988. Zacharatos, ό.π.  
R. Fiori - A. Stellatelli (επιμ.), *Il turismo nella struttura dell' economia italiana*, Centro per gli Studi sui Sistemi Distributivi e il Turismo, Milano/1985.
6. Γ. Α. Ζαχαράτος, *Τουριστική κατανάλωση. Η μέθοδος υπολογισμού και η χρησιμότητά της για την έρευνα των επιδράσεων του τουρισμού στην εθνική οικονομία*, ΚΕΠΕ, Αθήνα, 1986.  
Καθώς και όλη η documentation των συζητήσεων για την ένταξη του τουρισμού στα εθνικολογιστικά συστήματα, που έχουν διενεργηθεί από το 1983 στον ΟΟΣΑ και στον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού. Διαπιστώνει κανείς εύκολα την ανυπαρξία έρευνας τόσο από την ετήσια έκδοση της Τράπεζας της Ελλάδος «Έκθεση του Διοικητή», στο τμήμα που αναφέρεται στο ταξιδιωτικό συνάλλαγμα, καθώς και σε όλα τα Πενταετή Προγράμματα στα κεφάλαια για τον τουρισμό. Και στις δύο αυτές έγκυρες δημοσιεύσεις δεν αναφέρονται αποτελέσματα ερευνών για τις επιπτώσεις του τουρισμού στην οικονομία.
7. Zacharatos, ό.π., σσ. 168-231.
8. Α. Λασκαράτος, *Δοκίμια Τουριστικής Οικονομίας*, Οικονομική Βιβλιοθήκη ΕΒΕΑ αρ. 58, Αθήνα 1976, σσ. 83-89.